

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԻ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՋՈՀԵՐԻ ԹՎԻ ՀԱՐՑԵՐԻ ԵԿԱՏՄԱԲԻ ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՈՐՈՇ ԵՈՐ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ռորենդր Թաթոյան

Մեծ եղեռնի նախօրյակին Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայերի թվաքանակի, ինչպես նաև Եղեռնին զոհ գնացած հայերի թվի հարցերը յուրահատուկ տեղ են գրավում Հայոց ցեղասպանության փաստը ժխտող ուսումնասիրողների նենգավիճակների շարքում: Այսպես, Թուրքիայի արտգործնախարարության կայք այցելելու դեպքում այնտեղ կարող ենք գտնել «Ցեղասպանության մասին հայկական պնդումները. խնդիր և փաստեր» գրությունը, որտեղ որպես փաստ համար մեկ նշվում է հետևյալը. «Ժողովրդագրական ուսումնասիրությունները փաստում են, որ Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին Օսմանյան կայսրությունում բնակվում էր 1.5 միլիոնից պակաս հայ. այսպիսով պնդումներն առ այն, որ ավելի քան 1.5 միլիոն Արևելյան Անատոլիայի հայ է մահացել, կեղծ են»¹: Այս «փաստի» գիտական հիմնավորման բնագավառում աչքի են ընկել բազմաթիվ ուսումնասիրողներ, որոնցից կարելի է նշել Էսաթ Ուրասի², Սթենֆորդ Շոուի³, Քյամուրան Գյուրունի⁴, Քեմալ Կարապատի⁵, Ջասթին ՄաքՔարթիի⁶ և այլոց անունները: Ժխտողական ուղղությանը պատկանող ուսումնասիրողներին հատուկ են արևմտահայության թվաքանակի վերաբերյալ 1878-1914 թթ. օսմանյան կառավարության վիճակագրական տվյալների (հենց դրանք են հաղորդում «1.5 միլիոնից պակաս» թիվը) անվերապահ ու ոչ քննադատաբար ընդունումը և այդ տվյալներին հակասող, հիմնականում հայկական աղբյուրներից ծագող վիճակագրության մերժումը (համաձայն Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1914 թ. տվյալների՝ Օսմանյան Թուրքիայում շուրջ երկու միլիոն հայ էր բնակվում)⁷:

¹ The Armenian Allegation of Genocide: The issue and the facts (<http://www.mfa.gov.tr/the-armenian-allegation-of-genocide-the-issue-and-the-facts.en.mfa>, վերցված է՝ 07.10.2014).

² Uras Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara: Yeni Matbaa, 1950, անգլերեն թարգմանությունը՝ Uras Esat, *The Armenians in History and the Armenian Question*, Ankara, Documentary Publications, 1988.

³ Shaw Stanford J. and Shaw Ezel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol.2, N.Y., Cambridge University Press, 1977; Shaw Stanford J., *The Ottoman Census System and Population, 1831-1914*, IJMES, 9, (1978), էջ 325-338.

⁴ Gürün Kamuran, *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed*, Nicosia and London: K. Rustem and Brother and Weidenfeld and Nicolson, 1985.

⁵ Karpat Kemal H., *Ottoman population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1985.

⁶ McCarthy Justin, *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, N.Y. University Press, 1983.

⁷ Համաձայն 1919 թ. Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին Հայկական միացյալ պատվիրակության կողմից ներկայացված հուշագրի՝ 1914 թ. Օսմանյան կայսրությունում բնակվում էր 2,026,000 հայ, որից Թուրքահայաստանում (Տրապիզոնը և Կիլիկիան ներառյալ)՝ 1,403,000, Ասիական Թուրքիայի այլ մասերում՝ 440,000, Պոլսում և Եվրոպական Թուրքիայում՝ 183,000 (տե՛ս Հայկական հարցը

Դրա հետ մեկտեղ, վերջին շրջանում որոշ թուրք ուսումնասիրողներ ավելի տարբերակված, անկողմնակալ և հավասարակշռված մոտեցում են որդեգրել խնդրոտաարկա հարցի նկատմամբ: Նրանցից է մասնավորապես Ֆուատ Դյունդարն իր «Թվերի ոճիրը. վիճակագրության դերը Հայկական հարցում (1878-1918)» մենագրությամբ, որը լույս է տեսել 2010 թ. անգլերեն լեզվով⁸:

Ներածության (էջ 1-10) սկզբում հեղինակը հայտարարում է, որ ուսումնասիրության հիմնական թեզն է հիմնավորել, որ վիճակագրությունը կարևոր դեր է խաղացել Հայկական հարցում՝ ինչպես հարցի միջազգային ասպարեզում հայտնվելու, այնպես էլ «վերջնական հանգուցալուծման» մեջ:

Աշխատանքի առաջին գլխում, որը վերնագրված է «Դիվանագիտություն և վիճակագրություն. Հայկական հարցի ի հայտ գալը (1878-1913)» (էջ 11- 65), հեղինակը ներկայացնում է Արևմտյան Հայաստանի բնակչության վիճակագրության դերը նշված ժամանակաշրջանի Հայկական հարցի հետ կապված դիվանագիտական գործընթացներում: Այդ առումով նա անդրադառնում է Հայկական հարցի գործընթացի շրջանակներում մեծ տերություններին վիճակագրություններ ներկայացրած երկու մարմինների՝ օսմանյան կառավարության և Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի վիճակագրական տվյալների արժանահավատության խնդրին: Ինչպես Դյունդարն արդարացիորեն նշում է. «...ի հակառակ որոշ ուսումնասիրողների, այդ թվում՝ Քեմալ Կարպատի և Ջաթին Մաքթարթիի պնդումների, հայ բնակչության վերաբերյալ օսմանյան վիճակագրական տվյալները ոչ ամբողջությամբ են վստահելի»: Հեղինակը փաստում է, որ օսմանյան իշխանությունները մարդահամարներ էին անցկացնում ոչ միայն զինվորագրվողների թիվը և/կամ հարկերի չափը որոշելու, ինչպես պնդում են Ք. Կարպատն ու Ջ. Մաքթարթին, այլ նաև տեղական ինքնակառավարման մարմիններում մահմեդականների և ոչ մահմեդականների ներկայացուցչության մասնաբաժինը սահմանելու նպատակով: Այդ պատճառով օսմանյան կառավարությունը ձգտում էր վերահսկել վիճակագրական տվյալներն այն տեղերում, որտեղ ոչ մահմեդականները (հայերը) մեծամասնություն էին կազմում: Ուսումնասիրողը կարևորություն է տալիս այն հանգամանքին, որ, ի տարբերություն Ք. Կարպատի և Ջ. Մաքթարթիի պնդումների, օսմանյան իշխանությունները հաշվել և գրանցել են մահմեդականներին՝ նաև ըստ իրենց էթնիկական ծագման հատկանիշի՝ թուրքեր, քրդեր, չերքեզներ և այլն: Վերոնշյալը թույլ է տալիս ուսումնասիրողին եզրահանգելու, որ օսմանյան իշխանությունները միջամտել են ինչպես վիճակագրական տվյալների հավաքման, այնպես էլ դրանց համակարգման գործընթացին՝ համապատասխան իրենց սեփական քաղաքական շահերի (էջ 3):

Միևնույն ժամանակ Դյունդարը փորձում է վիճարկել Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի վիճակագրական տվյալների արժանահավատությունը. ըստ հեղինակի՝

հաշտութեան կոնֆերանսի առաջ, Երևան, 1919, էջ 32):

⁸ St' u Düandar Fuat, *Crime of Numbers. The Role of Statistics in the Armenian Question*, The State University of New Jersey-Rutgers, Transactions Publishers, 2010, xiv + 238 pp.

«հայերի կողմից ներկայացվող տվյալները ևս երբեմն հակասական էին» (էջ 2) և «ուռճացված»: Մասնավորապես, հեղինակը հակասություններ է տեսնում Գրիգոր Զոհրապի՝ 1913 թ. հրատարակած վիճակագրության⁹ և Հայոց պատրիարքարանի տվյալների միջև՝ նշելով, որ թեև Զոհրապը պնդում է, որ տվյալները Հայոց պատրիարքարանին են, սակայն դրանք պատրիարքարանի տվյալների համեմատ ուռճացված են: Իր այս կարծիքը հեղինակը հիմնավորում է լոկ այն փաստարկով, որ իրեն չի հաջողվել գտնել որևէ փաստաթուղթ, որը կարող է վկայել Զոհրապի տվյալների վավերականության մասին (էջ 3): Իրականում Գրիգոր Զոհրապը 1913 թ. հրատարակած իր գրքում ընդամենը զետեղել էր Հայոց պատրիարքարանի կողմից լիազորված մարմնի՝ Ապահովության հանձնաժողովի՝ 1912 թ. վերջերին կազմած վիճակագրական աղյուսակները, որոնք ներկայացվել էին մեծ տեղությունների դեսպանների ուշադրությանը 1913 թ. սկզբներին Հայկական հարցի վերաբացման կապակցությամբ¹⁰:

Ընդհանրապես Դյունդարն աղոտ պատկերացում ունի Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից 1878-1914 թթ. անցկացված մարդահամարների և դրանց արդյունքում հավաքված վիճակագրական տվյալների մասին: Այսպես նա սխալմամբ համարում է, որ Գրիգոր Զոհրապի՝ 1913 թ. հրատարակած տվյալները¹¹ և սխյուռքահայ ուսումնասիրող Ռայմոն Գևորգյանի կողմից 1992 թ. կազմված վիճակագրությունը¹² Հայոց պատրիարքարանի նույն՝ 1912 թ. կազմած վիճակագրության երկու տարբերակներ են, և այդ առումով հակասություններ տեսնում դրանց մեջ (էջ 145), մինչդեռ Ռայմոն Գևորգյանի վիճակագրությունը հիմնված է Հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-1914 թթ. կազմակերպած մարդահամարի ցուցակների ամփոփման վրա¹³:

⁹ Տվյալները զետեղված են Գ. Զոհրապի «Հայկական հարցը փաստաթղթերի լույսի տակ» ֆրանսերեն լեզվով հրատարակված գրքում (Leart Marcel, *La question Armenienne a la lumiere des documents*, Paris, Challamel, 1913):

¹⁰ 1912-14 թթ. Հայկական հարցի վերաբացման շրջանում Կ. Պոլսի պատրիարքարանին կից ստեղծված Ապահովության հանձնաժողովի աշխատանքներին Գրիգոր Զոհրապի մասնակցության մասին տե՛ս մասնավորապես Շարուրյան, Ա. Ս., Գրիգոր Զոհրապի օրագրությունները հայկական բարենորոգումների (1912-1914) վերաբերյալ, «Պարմես-բանասիրական հանդես», № 4, էջ. 202-228:

¹¹ Ըստ Գ. Զոհրապի՝ 1912 թ. Օսմանյան կայսրությունում բնակվում էր 2,100,000 հայ (տե՛ս Leart Marcel, *La question Armenienne a la lumiere des documents...*, էջ 62):

¹² Համաձայն Ռայմոն Գևորգյանի տվյալների՝ Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության թիվը Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին 1,915,560 է (տե՛ս Kévorkian Raymond H., Paboudjian Paul B., *Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide*, Paris, Arhis, 1992, էջ 57-60):

¹³ Մեր կողմից կատարված ուսումնասիրության մեջ, որի արդյունքներն ամփոփված են առենախոսական աշխատանքում, ցույց է տրվել, որ 1878-1914 թթ. ընթացքում Պատրիարքարանի կողմից Արևմտյան Հայաստանն ամբողջությամբ ընդգրկող հինգ մարդահամարներ և հաշվառումներ են կազմակերպվել. 1-2) 1878-80թթ. և 1880-81 թթ.՝ պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի օրոք, 3) 1902թ.՝ Մաղաթիա Օրմանյանի պատրիարքության շրջանում, 4) 1912թ.՝ Հայկական հարցի վերաբացման կապակցությամբ և 5) 1913-14թթ.՝ հայկական բարեփոխումների նախագծի շուրջ ընթացող զարգացումներին զուգահեռ: Առանձնակի տեղ է զբաղեցնում 1878թ. Բեռլինի վեհաժողովին ներկայացված Արևմտյան Հայաստանի բարեփոխումների հայկական նախագծին կից վիճակագրական աղյուսակը, որի հեղինակն է հայոց պատվիրակության անդամ Ստեփան Փափազյանը: Նա հիմնել է Արևմտյան Հայաստանի բնակչության թվաքանակի իր հաշվարկը օսմանյան

Երկրորդ՝ «Պատերազմ, կոտորած և վիճակագրություն (1914-1918)» Հայկական հարցի «վերջնական հանգուցալուծումը», գլխում (էջ 67-140) ներկայացվում է հայերի տեղահանության և բնաջնջման գործընթացը: Դյունդարը չի ժխտում օսմանահպատակ հայերի հետ տեղի ունեցածի ծրագրված բնույթը, սակայն նա դիտարկում է 1915-1917 թթ. դեպքերը որպես «ժողովրդագրական գործողություն», երիտթուրքերի «էթնիկ վերակազմակերպում» (ethnic engineering) քաղաքականության մի մաս: Ըստ հետազոտողի՝ երիտթուրքերի նպատակն էր ոչ թե արևմտահայության բնաջնջումը, այլ ամբողջ բնակչության համեմատ հայերի տեսակարար կշռի նվազեցումը: Նշենք, որ հեղինակը կարծես թե խուսափում է «ցեղասպանություն» բառեզրը օգտագործելուց¹⁴, նրա համար տեղի ունեցածը «1915-1917 թթ. կոտորածներ են» (էջ 5):

Դյունդարը գտնում է, որ երիտթուրքերի նպատակն էր ամբողջապես տեղահանել 1914 թ. ռուս-թուրքական բարեփոխումների ծրագիրն ընդգրկող տարածքի (Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներ և Տրապիզոնի նահանգը) հայ բնակչությանը, մինչև 5%-ի իջեցնել Անատոլիայի (Փոքր Ասիայի) նահանգների, մինչև 2%-ի՝ Հալեպի նահանգի, և մինչև 10%-ի՝ այլ տարածքների հայ բնակչության տեսակարար կշիռը (էջ 2): Ըստ հեղինակի՝ Հայկական հարցի հանգուցալուծման երիտթուրքական քաղաքականությունն անցել է երեք փուլերով՝ 1) հայ «հեղափոխականների» ընդվզման «պատճառների» և «ոգու» ոչնչացումը 2) հայ ժողովրդի անհատական և ինստիտուցիոնալ ներկայացուցչական միջոցների ոչնչացումը և, վերջապես, 3) հայ բնակչության կիսաանապատային տարածքներ տեղահանելը և այնտեղ նրանց թվաքանակի նվազեցումն այն մակարդակի, որ հայերը «վիճակագրական տեսանկյունից» վտանգ չներկայացնեն (էջ 68):

Իրականում այն, որ Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչներն իրենց հակահայկական քաղաքականության մեջ պետք է առաջնորդվեին այլ՝ ավելի լուրջ նկատառումներով, քան հայ բնակչության թվաքանակի լոկ նվազեցումը մինչև 2,5, 5 կամ 10%-ը, կարող ենք տեսնել, երբ մենք թեկուզ թեթև հայացք ենք նետում 1914 թվականին վերաբերող օսմանյան վիճակագրական տվյալների վրա: Ըստ այդ պաշտոնական տվյալների, որոնք պետք է դրված լինեին երիտթուրքերի «էթնիկական ճարտարագիտություն» քաղաքականության հիմքում, արդեն իսկ նախքան տեղահանությունը Փոքր Ասիայի մի քանի նահանգներում հայ բնակչությունը ցածր էր կամ չէր գերազանցում 5%-ը (տե՛ս Աղյուսակ 1): Այս հանգամանքը, սակայն, չի խանգարել երիտթուրքական իշխանություններին տվյալ տարածքների հայ բնակչությանը ևս ենթարկել տեղահանության ու կոտորածների:

վիճակագրական տարբեր աղբյուրների վրա:

¹⁴ Ամբողջ շարադրանքի մեջ այն օգտագործված է լոկ մեկ անգամ, այն էլ ծանոթագրությունում (էջ 7):

Աղյուսակ 1.¹⁵

Վարչական միավոր	Հայեր ¹⁶	Ընդհանուր բնակչություն	Հայ բնակչության տեսակարար կշիռը, %
Ադրիանապոլիս	19,773	631,094	3,1
Անկարա	51,576	953,817	5,4
Կաստամունի	8,959	767,227	1,1
Կոնիա	12,971	789,308	1,6
Էսքիշեհիր	8,592	152,726	5,6
Նիզդե	4,935	291,117	1,7
Բիդա (Կալե-ի Սուլթանիե)	2,474	165,815	1,5

Իհարկե չի կարելի ժխտել, որ երիտթուրքերը մեծ տեղ էին տալիս վիճակագրական տվյալներին արևմտահայության բնաջնջման գործողությունները կազմակերպելու գործում, սակայն վիճակագրությունը լոկ միջոց էր, գործիք՝ ցեղասպանության ընթացքը կառավարելու համար և ոչ երբեք նպատակ, ինչպես փորձում է ներկայացնել Ֆուաթ Դյունդարը: Բացի դրանից, լոկ «ժողովրդագրական ճարտարագիտության» քաղաքականության տրամաբանությունից ելնելով հնարավոր չէ բացատրել ո՛չ արևմտահայ հասարակական-քաղաքական և մշակութային ընտրանու ձերբակալությունները, աքսորն ու բնաջնջումը և ո՛չ էլ հայ զինվորականության ոչնչացումը, որոնք Հայոց ցեղասպանության գործողությունների մասն են կազմում:

Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին արևմտահայության թվաքանակի և Մեծ եղեռնին զոհ գնացած հայերի թվի հաշվարկներին է նվիրված Դյունդարի աշխատության երրորդ գլուխը, որը կրում է «Հանցագործության թիվը. հաշվելով հայկական մահերը» վերնագիրը (էջ 141-157): Նախքան տեղահանությունը հայ բնակչության թվաքանակը որոշելու հարցում ուսումնասիրողը սեփական որևէ հաշվարկ չի կատարում, այլ ընդունում է մի թիվ, որն առկա է վերջերս հայտնաբերված և հրատարակված թուրքական մի զեկուցագրում, որը կազմվել էր Հայոց ցեղասպանության առանցքային կազմակերպիչներից մեկի՝ Թավեաթի համար 1917 թվականին և պահվել նրա արխիվում: Զեկուցագրում ներկայացվում է հայ բնակչության թվաքանակն ըստ Օսմանյան կայսրության վարչական միավորների, նախքան Հայոց ցեղասպանությունը՝ 1914-ին և հետո՝ 1917-ի դրությամբ: Զեկուցագիրը կազմած թուրք պաշտոնյան, մեկնաբանելով օսմանյան վիճակագրության տվյալը, համաձայն որի 1914-ին արևմտահայության թիվը 1,251,785 շունչ էր (առաքելադավան և կաթոլիկ հայեր), ծանոթագրության կարգով նշում է, որ այդ տվյալն իրականից ցածր է,

¹⁵ 1914 թ. օսմանյան վիճակագրական տվյալները վերցրել ենք Քեմալ Կարպատի «Օսմանյան բնակչությունը 1830-1914 թթ. ժողովրդագրական և սոցիալական բնութագրիչներ» գրքից (տե՛ս Karpat Kemal H., *նշվ. աշխ.*, էջ 188-189):

¹⁶ Լուսավորչական և կաթոլիկ:

քանի որ ոչ բոլոր հայերն են հաշվառվել, և իրական թիվը պետք է լինի 1,500,000-ի սահմաններում: Ահա այս տվյալն է Ֆուաթ Դյունդարը ընդունում որպես մի թիվ, որը «վերջ է դնում հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ վեճերին» (էջ 149): Ի հիմնավորում իր այս պնդման՝ ուսումնասիրողը բերում է երկու փաստարկ. 1) տվյալը կազմվել է մի քաղաքական կազմակերպության կողմից, որը ցանկանում էր վերջնականապես հանգուցալուծել Հայկական հարցը և այդ նպատակով բոլոր ջանքերն էր գործադրում հայ բնակչության ճշգրիտ թվաքանակը պարզելու համար և 2) այս տվյալը պատրաստվել էր ոչ թե հրապարակման նպատակով, այլ կազմակերպության ներսում ներքին օգտագործման համար (նույն տեղում):

Նախ, եթե անգամ ընդունենք Հայկական հարցի հանգուցալուծման և հայ բնակչության ճշգրիտ թիվը պարզելու միջև հեղինակի կողմից փաստվող կապը, ինչը տրամաբանական առումով այնքան էլ ակնհայտ չէ, նույնիսկ այդ դեպքում անհասկանալի է, թե ինչպես 1,5 միլիոն թիվը կարելի է համարել «ճշգրիտ»: Ընդհակառակը, տրամաբանությունը հուշում է, որ եթե 1917-ին կազմված թուրքական զեկուցագրի հեղինակը իր առջև նպատակ դրած լիներ ճշգրիտ թիվ պարզելու, ապա նա չէր սահմանափակվի ծանոթագրության կարգով տողատակում նշված մոտավոր կլորացված թիվ ներկայացնելով, այլ կփորձեր ավելի հիմնավոր և կոնկրետ հաշվարկներ կատարել, նամանավանդ որ, ինչպես արդեն նշեցինք, 1914 թ. օսմանյան վիճակագրական տվյալներով հաղորդվող օսմանյան հայերի թիվը բավականին որոշակի է՝ 1,251,785 շունչ:

Այսպիսով, ուսումնասիրողի կարծիքը, որ Թալեաթի համար պատրաստված այս զեկուցագրում զետեղված հաշվարկները վերջ են դնում Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի այն պնդումներին, որ Մեծ եղեռնի նախօրյակին Օսմանյան Թուրքիայում շուրջ 2 միլիոն հայ է բնակվել, հիմնագուրկ է: Թալեաթի զեկուցագրում ատկա տվյալն իրականում միայն մեկ բան է ապացուցում, այն է՝ իրենք իսկ օսմանյան պաշտոնյաները չէին վստահում արևմտահայության թվաքանակի վերաբերյալ օսմանյան պաշտոնական վիճակագրության հավաստիությանը, գտնում էին, որ տվյալը շտկման կարիք ունի: Մինևնույն ժամանակ օսմանյան տվյալները շտկելու նպատակով զեկուցագրում առաջարկվող շուրջ 20%-ով ավելացումը պետք է գնահատել որպես ոչ բավարար. նախքան տեղահանությունը և կոտորածները լուսավորչական և կաթոլիկ հայ բնակչության թիվը 1,500,000 հաշվելը թերհաշվառում է և իրականությունից ցածր է¹⁷:

«Պարզելով» Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին օսմանահպատակ հայերի թվաքանակը՝ 1,5 միլիոն, հեղինակն անցնում է իր առջև դրված հաջորդ նպատակին՝ որոշել Մեծ եղեռնին զոհ գնացած հայերի թիվը: Դյունդարը նշում է, որ դա կարելի է անել հետևյալ մեթոդի օգտագործման միջոցով՝ հանելով 1918 թ. վերապրածների

¹⁷ Նշենք, որ արևմտահայության թվաքանակի վերաբերյալ Թալեաթի համար պատրաստված տվյալներին անդրադարձել է նաև Թաներ Աբչամը: Թուրք անվանի պատմաբանը, սակայն, հայտարարում է, որ նպատակ չունի բանավիճելու հայ բնակչության թվաքանակի և ցեղասպանության զոհերի թվի հարցի շուրջ, այլ օսմանյան տվյալներն օգտագործում է երիտթուրքերի ժողովրդագրական քաղաքականության և ցեղասպանության միջև կապը լուսաբանելու համար (տե՛ս Akçam Taner, *The Young Turks' crime against humanity: the Armenian genocide and ethnic cleansing in the Ottoman Empire*, Princeton University Press, 2012, էջ 255):

թիվը Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության թվաքանակից: Վերապրածների թիվը պարզելու համար Դյուն-դարը դասակարգում է նրանց երեք խմբերի՝ հայեր, որոնց «թույլ էր տվել մնալ Անատոլիայի տարածքում», տեղահանված հայեր և այլ երկրների տարածքում ապաստան գտած փախստական հայեր: Առաջին խմբի մեջ հեղինակը հաշվում է 281,000 շունչ, այդ թվում՝ Կոստանդնուպոլսի, Զմյուռնիայի (Ադրին), Ադրիանապոլսի (Էդիրնե) և Կոնիայի հայեր, կաթոլիկների, բողոքականների, արիեստավորների և զինվորականների ընտանիքներ (շուրջ 75,000), ինչպես նաև շուրջ 50,000 իսլամացված հայեր՝ հիմնականում կանայք և երեխաներ: Երկրորդ խումբ կազմող՝ Միրիայի և Միջագետքի արքայականներում վերապրած հայերի թիվը ուսումնասիրողը հաշվում է շուրջ 300,000: Երրորդ՝ փախստականների խմբի թվաքանակը, ըստ հեղինակի, 255,000 է: Հանելով իր կողմից արդեն իսկ որոշված 1,5 միլիոն թվից՝ 1918 թ. դրությամբ վերապրածների թիվը՝ 836,000՝ հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ Մեծ եղեռնին զոհ է գնացել 664,000 հայ (էջ 151):

Ինքնին պարզ է, որ զոհերի այս թիվն իրականության հետ որևէ կապ չունի, քանի որ հիմնավորապես սխալ է մուտքային տվյալը՝ հայ բնակչությունը նախքան Առաջին աշխարհամարտը 1,5 միլիոն շունչ հաշվելը: Դրա հետ մեկտեղ լուրջ հարցեր է առաջացնում հեղինակի մոտեցումը, որը պատերազմի նախօրյակին հայ բնակչության թվաքանակի որոշման համար իր հաշվարկների հիմքում դնում է օսմանյան տվյալները, սակայն վերապրածների թվաքանակը հաշվարկելու համար լայնորեն օգտվում է հայկական և արևմտյան տվյալներից: Այսպես, իրականությանը մոտ է Կովկասում ապաստանած հայ փախստականների թիվը շուրջ 255,000 հաշվելը, սակայն հեղինակը, գուցե, տեղյակ չէ, որ այդ թվի կեսից ավելին (շուրջ 150,000 շունչ) կազմում են Վանի նահանգից գաղթած հայերը¹⁸: Այս

¹⁸ Տե՛ս Կիրակոսյան Ջ. Ս., *Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը*, Երևան, «Հայաստան» հրատ., էջ 43:

Համաձայն Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության լիազոր Ալեքսանդր Շարաֆյանի տվյալների՝ 1916 թ. հունվարի դրությամբ Ռուսական կայսրության տարածքում ապաստանած արևմտահայ փախստականների թիվը 229,293 էր, այդ թվում Բասենի բնակիչներ՝ 18,910 հոգի, Բիթլիսի, Մշո, Բայազետի գավառի և Վանի նահանգի բնակիչներ՝ շուրջ 170,000, Վանի նահանգի արևելյան և Պարսկաստանի արևմտյան շրջանների բնակիչներ՝ 18,055 հոգի, ինչպես նաև Պարսկաստանում ապաստանած Վանի նահանգի գաղթականներ՝ մոտ 10,000 և 3,500 որբ: Նույն աղբյուրում նաև նշվում էր, որ 1915 թ. հուլիսին Վան-Վասպուրականի հայ բնակչության գաղթի ժամանակ մահացել էր մոտ 20,000 հոգի (տե՛ս «Հայ գաղթականներ. հունվար 1916 թ.» հոդվածը «Համբավաբեր» շաբաթաթերթում («Համբավաբեր», հասարակական-գրական շաբաթաթերթ Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության, 3 հունվարի 1916 թ., թիվ 2):

1919 թ. հայկական պատվիրակության կողմից Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին ներկայացրած հուշագրում որպես հանրահայտ իրողություն նշվում էր, որ Վանի վիլայեթի հայերի թիվը, որոնք ապաստան էին գտել Ռուսաստանում, 220,000-ից ավելի էր (տե՛ս *Հայկական հարցը հաշտության կոնֆերանսի ստաջ*, Թիֆլիս, տպ. «Աշխատատր», 1919, էջ 17):

Հայ ուսումնասիրող Գ. Բաղայանը, հիմք ընդունելով 1917 թ. հուլիս-սեպտեմբեր ամիսներին անցկացված գաղթականների հաշվառման տվյալները, համաձայն որի Վանի նահանգից դուրս եկած հայ ընտանիքների թիվն էր 24,127, և վանեցի հայերի տան մեծության միջին գործակիցը հաշվելով 8,8 շունչ, գտնում է, որ 1914 թ. Վանի նահանգում ապրում էր 210-212 հազ. հայ (տե՛ս Բաղայան Գ. Ս., *Արևմտահայության թվաքանակի ճշգրտման ժողովրդագրական որոշ սկզբունքներ*

վավերական թիվը ևս մեկ անգամ ապացուցում է օսմանյան պաշտոնական վիճակագրության՝ իրականության հետ որևէ աղերս չունենալու բնույթը, քանի որ, ըստ օսմանյան տվյալների, 1914 թ. Վանի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակն էր 67,792 շունչ¹⁹:

Ուսումնասիրությունը եզրավակող «Ռոշ ղիտարկումներ» վերտառությամբ գլուխը (էջ 157-172) ըստ էության վերջաբանի դեր է կատարում: Դյունդարը ավարտում է իր ուսումնասիրությունը հետևյալ տողերով. «Անգամ այսօր վիճակագրությունը անխուսափելիորեն կենտրոնական տեղ է զբաղեցնում Հայոց ցեղասպանության և Հայկական հարցի բոլոր ասպեկտների շուրջ ցանկացած բանավեճում» (էջ 171): Անշուշտ, հեղինակի պնդումը, որ Թալեաթի համար պատրաստված զեկուցագրի տվյալները վերջակետ են դնում արևմտահայության թվաքանակի վերաբերյալ վեճերին, հիմնագուրկ է, խիստ վիճելի են նաև հեղինակի բազմաթիվ այլ պնդումներ, սակայն, այնուամենայնիվ, գուցե հենց դա է «Թվերի ոճիրը» գրքի արժեքը: Որպես բանավեճի հրավիրող աշխատանք՝ այն կարող է նպաստել Մեծ եղեռնի նախօրյակին արևմտահայության թվաքանակի և Մեծ եղեռնին զոհ գնացած հայերի թվի ճշգրտման բարդ և խճճված խնդիրների ուսումնասիրությանը, ինչպես նաև 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսից հետո Օսմանյան պետության հակահայկական քաղաքականության՝ իր վիճակագրական և վարչաժողովրդագրական դրսևորումներում լուսաբանմանն ուղղված նոր աշխատանքների ի հայտ գալուն:

Արևմտահայության թվաքանակի և Հայոց ցեղասպանության զոհերի թվի հարցերի նկատմամբ թուրքական պատմագրության որոշ նոր մոտեցումների մասին

Ռոբերտ Թաթոյան

Ամփոփում

Հոդվածում թուրք ուսումնասիրող Ֆուաթ Դյունդարի «Թվերի ոճիրը. վիճակագրության դերը Հայկական հարցում (1878-1918)» մենագրության օրինակով (լույս է տեսել 2010-ին անգլերեն լեզվով) ներկայացվում և վերլուծության են ենթարկվում Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության թվաքանակի և Եղեռնին զոհ գնացած հայերի թվի ճշգրտման հարցերի ուսումնասիրության մեջ ի հայտ եկած որոշ նոր միտումները:

(Էրզրումի և Վանի վիլայեթների օրինակով), «Հայագիտության արդի վիճակը և նրա զարգացման հեռանկարները» հայագիտական միջազգային համաժողովի (Երևան, 2003, 15-20 սեպտեմբեր) զեկուցումների դրույթներ, Երևան, 2003, էջ 140): Տե՛ս նաև Թաթոյան Ռ.Ա., Վիճակագրական տվյալները Վանի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ 1878-1914 թթ. (աղբյուրների համադրության և վերլուծության փորձ), «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», №7, Եր., ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատ., 2003, էջ 65-79:

¹⁹ Եթե անգամ հաշվի առնենք օսմանյան վիճակագրական տվյալները ճշտելու նպատակով Դյունդարի կողմից կիրառվող գործակիցը (20%), ապա ստացված թիվը՝ 81,600, միևնույնն է, գուրկ է վավերական լինելուց:

Իր գրքում Դյունդարը, ի թիվս այլ թեմաների, անդրադառնում է վերոնշյալ հարցերին՝ մասնավորապես առանձին գլուխ նվիրելով Մեծ եղեռնի զոհերի քանակի հաշվարկներին: Այդ հաշվարկների արդյունքում Դյունդարը, հիմք ընդունելով Հայոց ցեղասպանության հիմնական կազմակերպիչներից մեկի՝ Թալեաթի վերջերս հայտնաբերված և հրատարակված նոթատետրում առկա վիճակագրական տվյալները, գալիս է այն եզրակացության, որ 1915 թ. նախօրյակին Օսմանյան կայսրությունում բնակվել է մոտ 1,5 միլիոն հայ՝ մի թիվ, որն էապես ցածր է իրականից:

Այնուհետև Դյունդարը, Մեծ եղեռնի նախօրյակին Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության՝ իր որոշած 1,5 միլիոն թվից հանելով 1918 թ. հայ վերապրածների՝ իր հաշվարկած թիվը (836,000 շունչ), հանգում է այն եզրակացության, որ Մեծ եղեռնին զոհ է գնացել մոտ 664,000 հայ, թիվ, որը ևս չի համապատասխանում իրականությանը և թերհաշվառում է:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանության ժխտում, վիճակագրություն, թուրքական պատմագրություն:

Analysis of Some New Approaches in the Turkish Historiography Concerning the Questions of Numbers of Western Armenian Population and the Armenian Genocide Victims

Robert Tatoyan

Summary

The article presents and analyzes some of the new tendencies in the Turkish historiography aimed at lessening the number of victims of the Armenian Genocide in the Ottoman Empire on the example of the monograph of the Turkish historian Fuat Dündar "Crime of Numbers: The Role of Statistics in the Armenian Question" (published in English in 2010).

In his book Dündar among other topics touches upon the issues of the Armenian population of the Ottoman Empire on the eve of the Armenian Genocide and the number of victims of this terrible crime, devoting a separate chapter to its estimates. Dündar bases his calculations on the statistical figures found in recently published notebook of Talaat, one of the main organizers of the Armenian Genocide, and comes to the conclusion that on the eve of 1915 about 1.5 million Armenians lived in the Ottoman Empire. This number is miscalculation and is significantly below the reality.

Then Dündar deducts from the number of the Armenian population of the Ottoman Empire on the eve of the genocide, estimated by him as of 1.5 million, the number of survived Armenians in 1918, which he defines as 836,000, coming to the conclusion that as a result of the Armenian Genocide about 664.000 were killed – the number, which is also underestimate.

Keywords: Armenian genocide denial, statistics, Turkish historiography.

О некоторых новых подходах турецкой историографии к вопросам численности западноармянского населения и числа жертв Геноцида армян

Роберт Татоян

Резюме

На примере монографии турецкого исследователя Фуада Дюндара «Преступление чисел: роль статистики в Армянском вопросе» (опубликована на английском языке в 2010 г.), представлены и проанализированы некоторые новые тенденции в турецкой историографии по преуменьшению численности жертв Геноцида армян в Османской империи.

Среди прочих тем Дюндар затрагивает вопросы численности армянского населения Османской империи накануне Геноцида армян и числа жертв этого страшного преступления, посвящая этому отдельную главу. В своих вычислениях Дюндар основывается на недавно опубликованных статистических данных из записной книжки одного из главных организаторов Геноцида армян Талаата, приходя к выводу, что накануне 1915 г. в Османской империи проживало около 1,5 млн армян – число, которое существенно ниже действительного.

Затем Дюндар отнимает из определенного им числа армянского населения Османской империи накануне геноцида (1,5 млн) число выживших в 1918 г. армян, которое он определяет в 836 000 человек и приходит к выводу, что в результате Геноцида армян погибло около 664 000 человек – число, которое также существенно ниже реальной картины.

Ключевые слова: отрицание Геноцида армян, статистика, турецкая историография.